

SƏBİNƏ ELXAN QIZI POLADOVA
ADU, dosent

NİTQ DAVAMLILIĞININ FONOLOJİ SEQMENTASIYASI ÜÇÜN LİNQVİSTİK MEYARLAR

Xülasə

Məqalədə nitq davamlılığının fonoloji seqmentasiyası üçün linqvistik meyarlardan bəhs edilir. Linqvistik təhlil yolu, məlum olduğu kimi, müəyyən dərəcədə abstraksiyadan keçir, lakin fonoloji səviyyənin izahı dilin fonetik səviyyəsindən çox asılıdır, bu da L.V.Şerba tərəfdarlarının fonetikanın fonologiyadan ayrılmasına qarşı çıxmasının əsas səbəbi idi. Bu o deməkdir ki, fonoloji səviyyəli vahidləri fərqləndirməyə xidmət edən müvafiq əlamətlər və fonetik xüsusiyyətlər axtararkən dilin səs təşkilinin öyrənilməsində mühüm və mərkəzi yer ayırmaq lazımdır və sistem yaradan xüsusiyyətlər kimi xidmət edən fonemlərin diferensial xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi müasir fonologiyanın əsas məsələlərinə aiddir.

İngilis dilinin materialına əsaslanan məqalədə, bir dilin fonemlərinin tərkibinin qurulması prosedurlarından biri kimi L.V. Şerba Fonoloji məktəbində qəbul edilmiş nitq axınının fonemlərə bölünməsi meyarları araşdırılır.

Açar sözlər: linqvistik meyarlar, fonoloji səviyyə, fonologiya, minimal cütlük, fonoloji seqmentasiya

Hər hansı bir dilin səs quruluşunu öyrənərkən əsas vəzifə fonemlərin inventarını yaratmaqdır. Q.Qlison qeyd edir: “*Hər hansı bir canlı dili öyrənməkdə ilk addım onun fonemlərini qurmaqdır*” [3, s. 45]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən bir səsə fonemikliyi təyin edərkən Q.Qlison bir çox Qərb dilçiləri kimi minimal cütlərdən istifadə edir. Beləliklə, Q. Qlisonun tərifinə görə, “*fonem səs dilinin ifadə sistemindəki minimum vahiddir, onun köməyi ilə nitqdə bir nitq digərindən fərqlənir. Məsələn, “bill” və “pill” yalnız bir fonemlə fərqlənir. Buna görə də bu iki söz minimal cütlük təşkil edir*” [3, c. 47].

Struktur yanaşma baxımından bu mühüm vəzifənin düzgün və hərtərəfli həlli üçün fonoloji təhlilin iki əməliyyatı tələb olunur. Fonem inventarını qurarkən ənənəvi olaraq ilk növbədə fonemlərin sintaqmatik identifikasiyası aparılır, yəni nitq axınının fonoloji seqmentasiyası ayrı-ayrı müntəzəm təkrarlanan seqmentlərlə həyata keçirilir, bu zaman fərdi fonemlər arasında sərhədlər qurulur. Davamlı nitqin sintaqmatik seqmentləşdirilməsindən sonra bir-biri ilə eyniləşdirmə prosedurundan keçən əvvəlki mərhələdə təcrid olunmuş “seqmentlərin” (variantlar, allofonlar, çalarlar) paradiqmatik identifikasiyası həyata keçirilir, yəni müqayisə olunan seqmentlərdən hansının bir fonemin həyata keçirilməsi, hansının isə iki fərqli fonemin həyata keçirilməsi olduğu ortaya çıxır. Bu iki mərhələli və çox zəhmət tələb edən fonoloji əməliyyat nəticəsində hər bir dilin fonemlərinin tərkibi müəyyən edilir.

Davamlı nitqi seqmentləşdirərkən dilçilər diskretlik və davamlılıq fenomeni ilə qarşılaşırlar. İnformasiya nəzəriyyəsinə görə, hər hansı bir sinqal tərəfindən ötürülən nitq hadisəsi ya davamlı olaraq dəyişən kəmiyyət xarakteri daşıyır, ya da müxtəlif mərhələlərdən ibarət olub, diskret xüsusiyyətə malikdir. Çoxsaylı və müxtəlif tədqiqatlar fonunda nitq axınının seqmentasiya vahidlərinin müəyyən edilməsi problemi dilçilikdə hələ də mübahisəli olaraq qalır. Bu məsələdə müəyyən fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, üzərində seqment vahidlərinin müəyyən edildiyi və qurulduğu ümumi qəbul edilmiş universal vahid dilin əhəmiyyətli vahidləri - morfem və ya sözdür. Fonemlər arasında sərhədlərin seqmentləşdirilməsi (işarələnməsi) üçün xüsusi fonetik prosedurlardan istifadə bu istiqamətdə fonetik tədqiqatın obyektinə çevrilir. Eyni zamanda, seqmentləşmə prosesinin özü dilin əhəmiyyətli vahidləri - morfem və ya sözlə birbaşa əlaqəli olmaqla, nitq axınının fonetik-semantik seqmentasiyası prosesinə çevrilir [6, s.48].

İstənilən fonoloji təhlilin mahiyyəti, ilk növbədə, müəyyən edilmiş allofonları (variantları) məhdud sayda fonemlərə endirməkdən ibarətdir. Dilin fonoloji təhlili iki əsas cəhəti əhatə edir: fonemlər sisteminin təsviri və sintaqmatikada fonemlərin kombinatorikasının təsviri. Dilin fonoloji təsviri yalnız fonemlərin inventarını yaratmaqla məhdudlaşmamalıdır, həmçinin öyrənilən dilin ayrı-ayrı fonoloji vahidlərini öyrənmək lazımdır: 1) sistemdə; 2) sözün tərkib hissəsi kimi; və nəhayət, 3) nitq axınında.

İstənilən fonoloji təhlil nitq axınının ifadə baxımından linqvistik fərqləri təmsil edən minimal vahidlərə parçalanması ilə başlayır. Nitq kontinuumunun fərdi səslərə bölünməsi yalnız funksional əsasda aparılmalıdır. Lakin L.R.Zinderin qeyd etdiyi kimi, *“nitqin ən kiçik səs vahidini müəyyən etmək üçün nitq axınının bölünməsinin necə baş verdiyini öyrənmək lazımdır”* [4, s. 36].

Dilin fonemlərinin müəyyən edilməsi və inventarının yaradılması formal-məntiqi problem deyil, daha çox dilçi ilə informator arasında ünsiyyət və bu ünsiyyət zamanı alınan dil məlumatlarının fonoloji şərhı prosesində həyata keçirilir. L.V. Şerba məktəbi tərəfindən hazırlanmış səs vahidlərinin seqmentləşdirilməsi və identifikasiyası meyarları tamamilə morfoloji prinsipə əsaslanır. V.B. Kaseviç qeyd edir ki, *“fonemik bölgü birbaşa morfemik, morfoloji baxımdan asılı olmalıdır. ...fonoloji seqmentləşmə morfoloji seqmentasiyanın törəməsi olur”* və ya *“fonoloji seqmentasiya təkcə morfemik sərhədlərin özüünün olması ilə deyil, həm də morfolojiləşmiş növbələşmələrlə təmin edilə bilər [5, s. 24]. Məsələn, ingilis dilində [sɪŋ] bölgüsü [s-ɪ-ŋ] morfoloji növbələşmələrin olması səbəbindən qurulur [sɪŋ] ~ [sæŋ] ~ [sʌŋ]”* [5, s. 25].

Nitq davamlılığının ayrı-ayrı fonemik vahidlərə bölünməsi ciddi şəkildə linqvistik meyarlara əsaslanmalıdır, buna görə seçilmiş seqmentlər (vahidlər) müəyyən bir dilin dil daşıyıcıları tərəfindən bir invariantın (və ya fonemin) variantları kimi müəyyənləşdirildiyi təqdirdə bir invariantla təsnif edilir. Əks halda, seçilmiş variantlar iki müxtəlif fonemin variantı kimi paylanmalıdır. Bu fikri F.Y. Veysyelli də bölüşür. Müəllif yazır: *“Əgər invariantların müəyyən edilməsi üçün*

seqmentləşdirmə və identifikasiya prinsipləri vacibdirsə, o zaman variantların müəyyən edilməsi üçün bölüşdürmə və təsnifat prinsipləri həlledici əhəmiyyət kəsb edir” [1, s. 173].

Fonemin qurucu funksiyasının birinciliyi ideyasından sintaqmatik və paradiqmatik identifikasiya prinsipləri irəli gəlir: sintaqmatik identifikasiyada L.V. Şerba ənənəsi fonemlərin paradiqmatik eyniləşdirilməsində morphem sərhədi meyarına əsaslanır, bir fonemin morphem daxilində dəyişmə və əlavə paylanması meyarına əsaslanır. Yada salmaq ki, bütün müasir fonoloji nəzəriyyələr və istiqamətlər arasında L.V. Şerba məktəbi fonemlərin həm sintaqmatik, həm də paradiqmatik identifikasiyasının funksional meyarına daim və ardıcıl olaraq əsaslanan yeganə məktəbdir.

Müasir dilçilikdə ilk dəfə akademik L.V.Şerba səs zəncirindən fonemləri təcrid etmək üçün istifadə olunan morphemik sərhədlər nəzəriyyəsini təklif etdi [8, s.123]. Bu nəzəriyyənin əsas müddəalarına görə nitq kontinuumunun fonemik bölgüsü morphemik, morfoloji bölgüdən asılı olmalıdır. Fonoloji seqmentasiyanın morfoloji seqmentasiyadan asılılığı ideyası o deməkdir ki, *“müəyyən tipli nitq seqmentində mümkün morfoloji sərhədlər qədər fonemik sərhədlər mövcuddur”* [5, s.28]. Bununla belə, lingvistik faktlar açıq şəkildə göstərir ki, ingiliscə davamlı nitqin fonoloji seqmentasiyası təkcə morphemik “tikişlərin” olması ilə deyil, həm də sait seqmentlərinin morfoloji növbələşməsi ilə müəyyən edilə bilər. Məsələn, müasir ingilis dilində “run” sözündə [r-ʌ-n], digər formasında isə “ran” – [r-æ-n] bu sözlərdə /ʌ/ – /æ/ müvafiq morfoloji növbələşmə əsasında bölünür.

Sintaqmatikada hər bir dil vahidinin (fonemin) özünəməxsus yeri var. Müəyyən fonetik mövqedə olan fonem kontekstual modifikasiyaya məruz qalır və özünəməxsus allofonlar şəklində reallaşır. Buna görə də sintaqmatikada fonemlərin tədqiqi tədqiqatçıya nitq axınında fonemlərin modifikasiyasının bütün mexanizminin asılı olduğu kombinator, mövqe və supraseqmental variasiya şərtlərini müəyyən etməyə imkan verir [7, s.200]. Fonemin öz allofonlarında hər reallaşması, verilən fonemdən kənarda olan müəyyən fonetik-kombinator şəraitlə bilavasitə bağlıdır. Məhz bu fonetik şərtlər fonemin həyata keçirilməsinin hər bir konkret vəziyyətində onun dəyişikliklərini müəyyən edir. Bu mövqeyi nəzərə alan F.Y. Veysəlli vurğulayır ki, *“fonem müxtəlif fonetik şəraitdə meydana çıxır, ona görə də müxtəlif səs ifadələrində mövcuddur”* [2, s. 231].

Davamlı nitqin struktur lingvistik vahidlərə bölünməsi yalnız lingvistik meyarlar əsasında həyata keçirilə bilər. Ayırı-ayrı nitq səsləri morphem və sözlərin səs qatlarını fərqləndirməyə xidmət etdiyinə, ayırı-ayrı səslər qrammatik məna ilə bilavasitə əlaqəli ola bildiyinə görə, hər hansı bir davamlı nitqin ayrıca səs seqmentlərinə bölünə biləcəyini və ya ayrıca səsdən ibarət ola biləcəyini iddia etmək məqsəduyğun olardı. Deməli, hər hansı səs seqmentinin daxilində morfemlər arasında sərhəd varsa, bu o deməkdir ki, o da fonemik sərhədlərə, yəni ayırı-ayrı fonemlərə bölünür.

Müasir rus dilində [ˈsːˈoʊbɔj] fonetik sözünün əvvəlində və ya fonetik sözlərin qovşağında [ˈvaˈsːˈoʊvsem] səs seqmenti [sːˈ] var. Bu nümunələrdə morfoloji əhəmiyyətli sərhədin olması [sːˈ] səs kompleksi daxilində fonemik sərhədin olmasına və bu misaldakı [sːˈ] iki fonem /ss/ birləşməsinə reallaşdırdığına işarədir. [sːˈ] və ya [sː] daxilində morfoloji cəhətdən əhəmiyyətli sərhəd olmadıqda, məsələn, [ˈpasːiv] (passiv), [masːa] (kütlə) analogiya prinsipi tətbiq edilir, yəni əgər səs ardıcılığının daxilində morfemik “xətt” keçərkən iki fonemə bölünürsə, ona bənzər, belə bir sərhədin olmadığı bir səs ardıcılığı da mütləq iki müstəqil fonemə bölünür. Beləliklə, [ˈsːˈoʊbɔj]-da səs seqmenti [sːˈ] bu səs seqmentinin hansı mühüm vahidlərin səs qatının həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq bifonemik birləşmədir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, dilin səs tərkibi haqqında elm linqvistik meyarlara əsaslandığına görə, daha çox bəzi fundamental məsələlərin həlli üçün prinsip və üsullar tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı: Mütərcim, 2009, 640s.
2. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı: Mütərcim, 2014, 524 s.
3. Глисон, Г. Введение в дескриптивную лингвистику [Текст] / Г. Глисон / пер. с англ. Е. С. Кубряковой, В. П. Мурата. – Изд. 3-е. – М. : ЛКИ, 2000. – 494 с.
4. Зиндер, Л.Р. Общая фонетика / Л.Р.Зиндер. - Москва: Высшая школа, 1979. -312 с.
5. Касевич, В. Б. Фонологические проблемы общего и восточного языкознания / В. Б. Касевич // Труды по языкознанию. – СПб.: Филол. фак. С.-Петербург. гос. ун-та, 2006 б. – С. 10–238.
6. Кузнецов В. И. Вокализм связной речи. Санкт-Петербург: 1997.248 с.
7. Лабов У. О механизме языковых изменений // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VII. Социолингвистика. М. : Наука, 1975б. С. 199–229.
8. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба. - Ленинград: Наука, 1974, - 428 с.

САБИНА ЭЛХАН КЫЗЫ ПОЛАДОВА ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ ФОНОЛОГИЧЕСКОЙ СЕГМЕНТАЦИИ РЕЧЕВОГО КОНТИНУУМА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются лингвистические критерии фонологической сегментации речевого континуума. Путь лингвистического анализа, как известно, проходит через определенной степени абстракции, однако объяснение фонологического уровня находится в сильной зависимости от сведений фонетического уровня языка, что и стало первоочередной причиной

выступления сторонников акад. Л.В.Щербы против отрыва фонетики от фонологии. Это означает, что при поиске релевантных признаков и фонетических свойств, служащих для дифференциации единиц фонологического уровня, необходимо отводить важное и центральное место при исследовании звуковой организации языка, а изучение дифференциальных признаков фонем, служащие как системообразующими признаками, относится к основным вопросам сегментной современной фонологии.

В статье на материале английского языка рассматриваются принятые в Щербовской фонологической школе критерии сегментации речевого потока на фонемы как одной из процедур при установлении состава фонем языка.

Ключевые слова: лингвистические критерии, фонологический уровень, фонология, минимальная пара, фонологическая сегментация

SABINA ELKHAN POLADOVA

LINGUISTIC CRITERIA FOR PHONOLOGICAL SEGMENTATION OF THE SPEECH CONTINUUM SUMMARY

The article deals with the linguistic criteria for phonological segmentation of the speech continuum. The path of linguistic analysis, as is known, passes through a certain degree of abstraction, however, the explanation of the phonological level is strongly dependent on information from the phonetic level of the language, which was the main reason for the speech of supporters of L.V. Shcherba is against the separation of phonetics from phonology. This means that when searching for relevant features and phonetic properties that serve to differentiate units of the phonological level, it is necessary to give an important and central place in the study of the sound organization of language, and the study of the differential features of phonemes, which serve as system-forming features, is one of the main issues of segmental modern phonology.

The article, based on the material of the English language, examines the criteria for segmenting the speech stream into phonemes adopted in the Shcherba's phonological school as one of the procedures in establishing the composition of the phonemes of a language.

Key words: linguistic criteria, phonological level, phonology, minimal pair, phonological segmentation

Rəyçi: professor Fəxrəddin Veysəlli